

CHENG CHENNING “SI YU FAN GUO CHJI” (“G‘ARBIY DAVLATLAR XOTIRALARI”) ASARIDAGI MARKAZIY OSIYO TARIXIGA OID MA’LUMOTLAR

Xubbaliyeva Maxpurat Xamzayevna

TDSHU katta o‘qituvchisi, PhD

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Min sulolasi davrida Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi diplomatik, savdo va madaniy aloqalar tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor Min imperatori Yongle imperatori hukmronligi davrida elchi sifatida faoliyat yuritgan Chen Cheng hamda Li Syan qoldirgan “Si Yu Fan Guo Chji” (“G‘arbdagi xorijiy davlatlar tavsifi”) asariga qaratilgan. Ushbu manba Markaziy Osiyoning 17 ta shahar-davlati, jumladan Hirot, Samarqand, Buxoro va boshqa hududlarning siyosiy, iqtisodiy hamda geografik holatini yoritishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. Maqolada shuningdek, asarning qo‘lyozma nusxalari, ularning XX asrda qayta topilishi va rus sharqshunosi B.I. Pankratov tomonidan amalga oshirilgan tarjima ishlari tahlil etiladi. Chen Cheng safarnomasi Min sulolasi rasmiy tarixiy asari – Ming shi hamda boshqa rasmiy geografik va tarixiy to‘plamlarni tuzishda asos bo‘lib xizmat qilgani qiyosiy o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar chuqur tarixiy ildizlarga ega ekanligini hamda mazkur manbalar mintaqa tarixini yoritishda muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

***Kalit so‘zlar.** Min sulolasi, Chen Cheng, Si Yu Fan Guo Chji, Ming shi, Markaziy Osiyo, Xitoy, elchilik aloqalari, diplomatik munosabatlar, tarixiy manbalar, Hirot, Samarqand, Buxoro.*

KIRISH

Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi aloqalar Min sulolasi davrida ham davom etdi. Bu vaqtda Temuriylar davlati va Min sulolasi hukmronligi o‘zaro diplomatik aloqalari doirasida elchilar almashinuvi sodir bo‘ldi. Shu bilan birga Min sulolasidan Markaziy Osiyoga savdogarlar, hunarmandlar va sayyohlar keldi. Shunday sayyohlardan biri Cheng Chen hisoblanadi. B.I.Pankratov arxivida (Rossiya FA Leningrad Sharqshunoslik instituti Sharqshunoslar arxivi f. 145;) Chen Cheng (1457-yilda vafot etgan) va Li Syan (1376-1445) “Si Yu Fan Guo Chji” ruscha tarjimada (“G‘arbdagi xorijiy davlatlar tavsifi”) saqlanib qolgan. Shuningdek, mahalliy olimlardan professor N.E.Karimova “Китайские письменные источники по

истории взаимоотношений государств Центральной Азии и Минского Китая”¹ nomli monografiyasida sayyoh Chen Cheng safarnomasini o‘rganadi. Safarnomadagi toponomik atamalarga izohlar keltiradi. Shuningdek, safarnoma Min sulolasi davri sulola tarixi “Min shi” dagi ma’lumotlarni qiyosiy tahlil qiladi.

Chen Cheng (陈诚- Chén Chéng Min sulolasi imperatori Cheng Szun davrida ishonchli amaldorlardan biri bo‘lib, uning hukmronligi davrida Yun Li (1403-1424) nomi bilan tanilgan va xorijiy davlatlar bilan aloqa o‘rnatishda elchi sifatida ishtirok etadi. 1413-yil 12-oktabrda unga amaldor Li Da va amaldor Li Syan bilan birgalikda Hirot, Samarqand, Sheroz, Andijon, Turfon, Qoraxo‘ja, Lukchak va Qoshg‘arga elchilarni uylariga kuzatib qo‘yish topshirildi. Qoshg‘ar, ilgari Nankinga sovg‘alar - otlar, sherlar va qoplonlar bilan kelgan. Chen Cheng o‘z safdoshlari bilan 1414-yil 3-fevralda Suchjou (G‘arbiy Xitoy) orqali yo‘lga chiqib, o‘zlari bilan ham sovg‘alar – oddiy va naqshli ipak, doka va boshqa matolarni olib, 1414-yil 27-oktabrda Hirotga yetib kelishdi. Chen Cheng elchixonasi 17 ta “davlat” – Hirot, Samarqand, Andxoy, Badaxshon, Termiz, Shohruhiya, Toshkent, Buxoro, Sayram, Kesh, Yangikend, Beshbaliq, Qoraxo‘ja, Lukchak, Turfon, Yanze va Xami kabi shahar davlatlarda bo‘ldi. U 1415-yil 30-noyabrda Xitoyga qaytib keldi, shundan so‘ng Chen Cheng va Li Syan bir o‘ramda (juan) “Si Yu Xing Cheng Ji” nomli sayohat eslatmalarini va topografiya, mahalliy mahsulotlar haqida ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan ko‘rgan joylari, urf-odatlar haqidagi hisobotni taqdim etadilar. “Si Yu Fan Guo Chji” deb nomlangan ushbu asar olimlar tomonidan Min sulolasining dastlabki davridagi Markaziy Osiyo tarixiga oid eng muhim xitoy manbasi sifatida baholanadi.

Chen Cheng va Li Syan asari Min sulolasi davrining rasmiy “haqiqiy yozuvlar” (shi lu), Min sulolasi geografiyasi “Xuan Yu Tong Chji”, “Da Ming”, “Tong Chji” va “Ming shi” ya’ni Min sulolasi tarixining qo‘shni davlatlar haqidagi bo‘limni tuzishda ishlatilgan.² Uzoq vaqt davomida ikkala asar ham yo‘qolgan deb hisoblangan. Lekin 1934-yilda ularning Min davriga oid qo‘lyozma nusxalari Tyanjindagi xususiy kolleksionerdan Pekin Milliy kutubxonasi tomonidan sotib olinadi va ularni 1937-yilda foto-litografik usulda “Shan ben sun shu” nomli nodir kitoblar kutubxonasi turkumida nashr etadi.³ Aftidan, B.I.Pankratov Xitoyda ikkinchi uzoq muddat ya’ni 1942-1948-yillarda bo‘lganida “Shan ben sun shu” turkumidan daftar (ben) nusxasini qo‘lga kiritib, ikkala asari ham nashr etiladi. Shuningdek, u 60-70-yillarda V. A. Romodin va L. Krol kabi olimlarga Chen Cheng va Li Syanning

¹ N.E.Karimova. Китайские письменные источники по истории взаимоотношений государств Центральной Азии и Минского Китая. Т. Академнашр, 2024. С.114

² Текст воспроизведен по изданию: Описание иностранных государств на западе. Герат // Страны и народы Востока, Вып. XXVI. М. Наука. 1989. С 138.

³ Goodrich L. C. (ed.). Dictionary of Ming Biography 1368 -1644. Vol. I. N.Y.-L., 1976. P 144.

Markaziy Osiyo mamlakatlari haqidagi kitobi Yevropa olimlari bilmagan nihoyatda qiziq hujjat ekanligini, uning yarmini tarjima qilganligini aytadi. Ushbu asarni Sobiq SSR Geografiya jamiyati Sharqiy komissiyasining “Sharq mamlakatlari va xalqlari” turkumida nashr etish uchun to‘liq matnini tarjima qilish xohishi borligini ma’lum qiladi. Shu bilan birga, u L. Krolga o‘z tarjimasining 15-16 sahifasini ko‘rsatadi. Sharqshunoslar arxivida “Si Yu Fan Guo Chji” dan Hirotga oid bo‘limning 13 betlik mashinkada tarjima qilingan tarjimasi va “Shan ben sun shu” turkumida chop etilgan ikkala asar matni yozilgan daftar saqlanib qolgan. 13-bet jumlaning o‘rtasidan ajratiladi. Yozuvning oxiri (ya’ni 38-paragraf o‘rtasi) hali topilmagan. 145-fondni Sharqshunoslar arxivi xodimi K.V.Dubkov, B.I. Pankratov tarjimaning qoralama namunalari va materiallarni tahlil qilish bilan shug‘ullangan. Tarjimaning Hirot tasviriga bag‘ishlangan qismi asosan tahrirlangan. Aynan mashinkada nusxa ko‘chirilgan. Qaytadan tuzatilgan qo‘lyozmaning birinchi sahifasida 1953-yil 2-mart sanasi bilan muharrir uchun ko‘rsatma bor. Demak, qoralama tarjima ushbu sanadan oldin bajarilgan, mashinkada yozilgan matn esa mart oyi, 1953-yil bilan sana qo‘yilgan.

“Si Yu Fan Guo Chji” asl matni bitta varaqni egallab, xitoy tilidagi matni 20 ta varaqlarni tashkil qiladi. Unda Markaziy Osiyoning 17 ta “davlati” tasvirlanadi: Hirot, Samarqand, Andxoy, Balx, Termiz, Shohruxiya, Sayram, Kesh, Yangibaliq, Turfon, Yar (Qo‘rg‘on), Yanze, Xojou, Lukchak, Qoshg‘ar, Toshkent, Buxoro va h.k. (B. I. Pankratov tarjimasi bo‘yicha berilgan nomlar). Hirotga bag‘ishlangan birinchi va eng katta tavsifning tarjimasi xitoycha matnning 11 varaqiga to‘g‘ri keladi. Tarjimani B. I. Pankratov nashrga tayyorlagan, uni Y. L. Krol kirish so‘zi va izohlar bilan ta’minlagan bo‘lib, u xitoy transkripsiyalarini aniqlash bo‘yicha V. A. Romodin bilan tahlil qilgan holda keltiradi. Quyida Chen Chengning Markaziy Osiyo davlatlari haqidagi ma’lumotlarini ko‘rib chiqamiz.

Hirot – Ha le (Xe lu)⁴ Samarqanddan janubi-g‘arbda joylashgan. Shensi umumiy hukumatining Suchjou harbiy okrugida joylashgan Jiayuguan postidan 12 700 li uzoqlikdagi tekislikda joylashgan. Tekislik maydoni 100 lidan ortiq. G‘arbda daryo oqadi, atrofda katta tog‘lar bor. Shahar shimoli-sharqiy tog‘lar etagida joylashgan. Shahar aylanasi 10 li dan ortiq. Hukmdor shaharning shimoliy-sharqiy burchagida yashaydi, u yerda g‘ishtdan qurilgan tekis tomli bino⁵, baland “tay”⁶, bo‘laklarsiz qurilgan. Ichkarida kattaligi bir necha o‘nlab “jyan” li gumbazli bo‘sh xonalar bor. Devorlar, derazalar oltin va yashil rangli koshinlar bilan bezatilgan. Eshik barglari

⁴ N.E.Karimova. Китайские письменные источники по истории взаимоотношений государств Центральной Азии и Минского Китая. Т. Академнашр, 2024. С.128.

⁵ Tekis tomli binoni tepasi kvadrat ko‘rinishida bo‘lganligiga ishora qilinadi.

⁶ Xitoy tilida 高台 gaotai – ya’ni baland minora deb tarjima qilinadi.

o‘ymakor naqshlar bilan qoplangan bo‘lib, suyak va shoxlar bilan bezatilgan. Yerga gilam to‘shalgan. Bino yaqinida rangli naqshlar bilan tikilgan chodir qo‘yilgan, u hukmdor uchun dam olish joyi bo‘lib xizmat qilgan. Chodirda oltin o‘rindiqli bor, uning ustiga bir necha qatlamli choyshablar va yostiqlar yoyilgan. Hukmdor tor yengli ko‘ylak va bosh qismidan kiyiladigan kiyim kiyadi. Bosh kiyimini oq mato bilan o‘raydi, bu salla deb ta‘riflanadi. Sochlari tartibli va taralgan. Oq rangli kiyimni afzal ko‘radi. Qo‘l ostidagilari uni “So-lu-tan” ya‘ni sulton deb ataydi. “So-lu-tan - hurmatli nom, xuddi xitoycha “jun-chju” ya‘ni imperator kabi. Hukmdorning xotinlari uni “a-ha” ya‘ni janob deb chaqirishadi. Uning o‘g‘illari shahzoda deb ataladi. Yuqori va past tabaqa amaldorlari bir birini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ismi bilan chaqiradi. Alohida hukumat idoralari mavjud emas, shuningdek, xizmatchilar tizimi ham yo‘q. Boshqaruv masalalari bo‘yicha mas‘ul shaxslar “devon amaldorlari” deb ataladi va barcha ishlar, katta va kichik masalalar shu “devon amaldorlari” tomonidan muhokama qilinadi. Bu mamlakat aholisi bir-birlari bilan uchrashganda, hech qanday maxsus odob-axloq marosimlarini bajarmaydilar, faqat qisman ta‘zim qiladilar va “Sa-li-ma-li” ya‘ni “Assalomu aleykum” deydilar. Yoshroq kishilar kattalar bilan uchrashganda, ular bir-birini qo‘llaridan ushlab, faqat shunday salomlashadilar. Oddiy tanishlarga qo‘l berish bilan kifoyalanishadi yoki bir-birini quchoqlashadi, bu esa yuksak odob-axloq namunasidir. Erkaklar ham, ayollar ham hamma shu tariqa salomlashishadi. Agar uzoq vaqt ko‘rishmagan bo‘lsa yoki birinchi marta tanishayotgan bo‘lsa yoki tantanali vaziyatlarda esa, bitta oyog‘ini buklab, uch marta tizzasini egib salomlashadilar. Agar biror kishiga salom berishsa, “Salom” deb aytadilar.

Marosimlarda esa, knyaz va amaldorlar, kattalar va kichiklar, erkaklar va ayollar, keksa va yoshlar – hammasi o‘rtoqlashib, doirasimon aylana shaklida o‘tirishadi. Agar biror kishiga salom bersalar: “Assalom” deyishadi. Yig‘ilishlarda shahzoda va ziyoratchilar, kattayu kichik, erkak va ayol, keksayu yosh – hamma davraga o‘tiradi. Dasturxonda qoshiqdan foydalanilmaydi. Go‘sh va guruchni qo‘lda yeyishadi. Sho‘rva va suyuq ovqatlar asosan kichik yog‘och qoshiqlar yordamida iste‘mol qilinadi. Ular shirin, nordon, yog‘li ovqatlarni yaxshi ko‘radilar. Hatto guruch ham yog‘ bilan aralashtiriladi. Ko‘pchilik sopol idishlardan va kamdan-kam hollarda chinni idishlardan foydalanishadi. Faqat sharob uchun idishlar oltin va kumushdan qilingan. Ularning kursilari yo‘q, shuning uchun yerda o‘tirib yeb-ichadilar. Agar ziyofat qilishsa, ular past xontaxta qo‘yishadi. Barcha taomlar va sho‘rvalar bir vaqtning o‘zida taqdim etiladi. Ovqatlanishlari bilanoq darhol tarqalib ketishadi.⁷

⁷ Yangjyansi. 杨建新. 古西行记. (Yángjiànxī. Gǔxīxíngjì) Gu sisinji (Qadimgi sayyohlar safarnomalari). In-chuan, 1987. 页 57.

Uylar g'ishtdan qurilgan. Oliyjanob odamlar hukmdor bilan bir xil uy-joylarga ega. Bundan tashqari, boylikni ko'rsatish uchun uylarning barcha devorlariga shoyi va ro'mollar osilgan. Oddiy odamlar, ba'zilar tomlari tekis bo'lgan taxta uylarda yashaydi, ba'zilar esa o'zlari uchun kigizdan chodirlar yasaydi. Bu yerda tomi plitkali uylar yo'q, chunki yomg'ir kam yog'adi va uyning qulashi mumkin emas.⁸ Bozorlar va ko'chalarning ikki qarama-qarshi tomonida joylashgan uylarga ayvonlar o'rnatiladi yoki g'ishtdan yasalgan gumbazlar qo'yiladi, lekin yorug'lik kirishi uchun u yerda derazalari bor. Bunday holatda ular issiqdan ham, yog'ingarchilikdan ham qo'rqmaydilar, bu yerda derazalar yopilmaydi. Qachonki chang ko'tarilganida, bozorlar sug'oriladi. Barcha savdo do'konlari qatorlarga bo'lingan. Masalan, qurol-yarog', ot jabduqlari va kiyim-kechak sotuvchilari - barchasi o'zlarining maxsus qatorlariga ega va bir birlariga aralashmaydilar. Bozorlarda kamdan-kam hollarda janjallar va tortishuvlar sodir bo'ladi. Agar otlar, tuyalar va mollarni sotuvchilar haqida gapiradigan bo'lsak, ular ham alohida to'planadilar. Shahar aholisi uyda ko'p ovqat pishirishmaydi, lekin do'konlardan oziq-ovqat sotib olishadi. Shuning uchun bozorlardagi do'konlar kechalari yopilmaydi, tun bo'yi u yerda chiroqlar yonadi.

Muomalada kumush tanga savdoda bo'ladi. Kattasi – og'irligi 1 qian va 6 fen – “deng-ge” ya'ni tanga, keyingisi - 8 fen – “di-na” ya'ni dinor, undan keyin - 4 fen – “jia-ji” ya'ni dirham deb ataladi. Bu uch xil tangalarni aholi o'zlari yasaydi.⁹ Ishlab chiqarilgandan so'ng, hukmdor xazinasiga soliq to'lanadi, bu yerda tangalarga muhr bosiladi va uning savdoda erkin muomalaga ega ekanligi qayd etiladi. Muhriga ega bo'lmagan tangalar qabul qilinmaydi. “Jya ji mey”dan kichikroq faqat misdan tayyorlanadigan tanga bo'lib, uni “pu-li” deb atashadi. Olti yoki to'qqizta “pu-li” bitta “Jya ji mey” ni tashkil etadi. Bunday pullar faqat shu yurtda aylanadi va hamma joyda ham amal qilmaydi. Bu yerda ular quyma qattiq moddalarning o'lchovlaridan foydalanmaydilar, lekin barcha ehtiyojlar uchun faqat tarozilardan foydalanadilar. Tarozilarning tuzilishi quyidagicha: taroziga idishlar mahkamlanadi, tarozining o'rtasida muvozanatlangan bo'lib, og'irlikni o'lchash uchun bir idishga turli o'lchamdagi temir og'irliklar qo'yiladi, ular og'irlik birligi sifatida xizmat qiladi. Hatto non donlari ham tarozilarda tortiladi. Ularning og'irlik birliklarining standarti turli joylarda har xil va yagona qonuniylashtirilgani yo'q. 20% miqdorida boj olinadi. Hatto non doni ham idishlarda o'lchab, solinadi. Og'irlik birligining standartlari turli joylarda turlicha bo'lib, yagona qonuniy o'lchov mavjud emas. Soliq 20% miqdorida olinadi. Savdo bitimlarida xaridor soliqni to'laydi. Davlat xarajatlari to'liq shu

⁸ Yangjyansi. 杨建新. 古西行记. (Yángjiàn xī. Gǔxī xíng jì) Gu sishinji (Qadimgi sayyohlar safarnomalari). In-chuan, 1987. 页 57.

⁹ пер. Б. И. Панкратова. Текст воспроизведен по изданию: Описание иностранных государств на западе. Герат // Страны и народы Востока, Вып. XXVI. М. Наука. 1989. С 4.

pullarga bog‘liq. Davlat yozishmalarida rasmiy muhrlar ishlatilmaydi. Hukmdor hamda uning amaldorlari agar bo‘ysunuvchilarga buyruq berish zarur bo‘lsa, oddiygina kichik bir qog‘oz parchasi olishadi, unga ishning mohiyatini oddiy tarzda yozib, shaxsiy muhrni qo‘yadilar, shundan so‘ng buyruq yuborishga tayyor bo‘ladi. Shaxsiy muhrni tayyorlash usuli quyidagicha: tangalar kumushidan halqa yasab, unga egasining ismi o‘yib yoziladi, boshqa hech narsa yozilmaydi.¹⁰ Bu yerda davlat muhrlarini soxtalashtirish bilan shug‘ullanuvchi odamlar yo‘q. Bu davlatda jinoiy qonunlar qo‘llanilmaydi. Aholi kamdan-kam hollarda sud jarayonini o‘tkazadi. Agar kimdir qotillik qilsa, u holda ham ular faqat ma‘lum miqdorda jarima soladi. Hayot uchun to‘lovdan tashqari, boshqa yengil jinoyatlar uchun ham faqat kichik jarima solinadi, xolos. Sharob ichish ta‘qiqi juda qat‘iy. Aybdorni qamchi bilan urib jazolaydilar. Shuning uchun bu yerda guruch sharobi tayyorlanmaydi. Ammo uzum achitiladi va bu sharobni noqonuniy sotib oladigan odamlar bor. Ko‘pchilik taqvodorlar sharob ichmaydilar, chunki ular ertalab va kechqurun namoz o‘qiydilar. Shuning uchun namozning muqaddasligini tahqirlashdan qo‘rqishadi. Ushbu mamlakatda mavjud bo‘lgan qoidalarga ko‘ra, agar biror chet ellik musulmon bo‘lishni istasa, unga 10 000 tanga beriladi, shuningdek, kiyim va ot sovg‘a qilinadi. Nikohga kirayotganda, ko‘pchilik opa-singillarga uylanib, bir oila bilan nikoh munosabatlariga kirishadi. Hatto bir urug‘dan bo‘lgan 6 ta erkak va opa-singil bir-biriga turmushga chiqishi mumkin. Agar kichik aka kattasining xotiniga, yoki katta aka kichik akasining xotiniga turmushga chiqsa, bu ham odatiy holat.¹¹

Ushbu mamlakatda erkaklar sochlarini oldiradilar va boshlarini oq mato bilan o‘rab oladilar. Ayollar esa yuzlarini oq mato bilan yopadilar, faqat ko‘zlari biroz ochiq qoladi. Motamda esa bu oq mato o‘rniga qora-ko‘k rangli mato kiyiladi, barcha pardalar ham qora-ko‘k rangda bo‘ladi. Motamda faqat 100 kun yuriladi, keyin motam bekor qilinadi. Erkaklar sochlarini oldirishadi va boshlarini oq mato bilan o‘rashadi. Ayollar yuzlarini oq mato bilan o‘rab, ko‘zlarini biroz ochib qo‘yadilar. Motam paytida oq mato to‘q ko‘k rangga, pardalar hammasi to‘q ko‘k rangga almashtiriladi. Ular faqat 100 kun motam tutadilar, keyin esa motam tugaydi. Dafn qilishda tobutdan foydalanilmaydi, faqat murda o‘ralgan va qabrga qo‘yilganda matodan foydalaniladi. Aslzoda oilalar ko‘p hollarda qabrlar ustiga taxtadan baland binolar qurib, isrofgarchilikka yo‘l qo‘yadilar. Oddiy kambag‘allar o‘z uylari yoniga qabr qo‘yadilar va bunda ularga hech qanday ta‘qiq yo‘q.

Ming sulolasi davrida Markaziy Osiyoga kelgan Cheng Chen va uning eslatmalari yo‘l qo‘llanmasi sifatida qiziqarli bo‘lib, unda har kuni Hirotga bo‘lgan

¹⁰ Vu Cheng Chen. 吴承恩. 西遊記. G‘arbga sayohat. Tyanjin, 1979. 1055-jild.

¹¹ O‘sha manba.

butun sayohat yoziladi. Bu eslatmalarda kun davomida bosib o'tgan masofa, qayerda to'xtashlar bo'lganligi, qaysi daryolardan o'tganligi, yo'lda kim va nimalarni ko'rganligi haqidagi eng kerakli ma'lumotlar juda kam va mayda qayd etilgan. Biroq elchilar o'tgan 17 ta shahar batafsil tasvirlanadi: Hami (Komul), Lukchak, Xaraxodze, Turfon, Beshbaliq, Sayram, Yangikent, Toshkent, Shohruhiya, Samarqand, Kesh, Buxoro, Hirot, Andkuy, Termiz, Badaxshon va Yanze (Lobnor). Ushbu hududlarning tavsifi Ming sulolasi tarixida G'arb davlatlarining geografik tavsifi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Xitoy manbalari va safarnomalarini tadqiq qilish jarayonida ularda keltirilgan ma'lumotlardan shuni anglash mumkinki, Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi munosabatlar uzoq yillik tarixga ega. Bugungi kunga qadar ikki davlat munosabatlari rivojlanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ushbu munosabatlar tarixini o'rganish, shu kungacha yurtimiz tarixiga oid ma'lum bo'lmagan ma'lumotlarni tadqiq qilish muhim vazifalardan biri sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Sihay. 辞海。中国古代史。Ci hai. Zhongguo gudaishi. So'zlar dengizi. Xitoyning qadimgi tarixi. – Shanghai, 1984.
2. Vu Cheng Chen. 吴承恩。西遊記。G'arbiga sayohat. Tyanjin, 1979. 1055-jild
3. Yangjyansi. 杨建新.古西行记. (Yángjiànxī. Gǔxīxíngjì) Gu sisinji (Qadimgi sayyohlar safarnomalari). In-chuan, 1987.
4. Каримова Н.Э. Китайские письменные источники по истории взаимоотношений государств Центральной Азии и минского Китая. – Т.: Таш ГИВ, 2016.
5. Каримова Н.Э. Чэнь Чэн – дипломат, путешественник, писатель (из истории посольских связей Китая и Центральной Азии) // Вестник КазГУ, серия межд. отношения и межд. право (Алматы). – 2001. – №2 (6).
6. Ходжаев А, Н.Каримова. Сведения китайских источников по истории государственности Центральной Азии (переводы и исследования). – Т.:Фан, 2018.